

IV. FORMACJA LITURGICZNA

Ks. Zdzisław Janiec

Problematyka pobożności ludowej w „Mediator Dei”

(z okazji 60 rocznicy powstania *Mediator Dei*)

Wstęp

W tym roku mija sześćdziesiąt lat od podpisania przez Piusa XII encykliki *Mediator Dei*¹. W związku z tym rodzi się pytanie, czy w obliczu przemian, zainicjowanych przez Sobór Watykański II, a zwłaszcza przez konstytucję *Sacrosanctum Concilium*, można mówić jeszcze o aktualnych ideach i wskazaniach tego przed sześćdziesięciu laty opublikowanego dokumentu w dziedzinie pobożności ludowej?

Na wstępie należy wyjaśnić, iż termin *pobożność ludowa* oznacza różne manifestacje kultyczne o charakterze prywatnym i wspólnotowym, które są wyrażane nie na sposób liturgii, lecz w formach wywodzących się z ducha poszczególnych społeczności (narodowych, diecezjalnych, parafialnych) i ich kultury². I jeszcze kolejne wyjaśnienie polegające na stwierdzeniu, iż typową formą *pobożności ludowej* są *nabożeństwa*³. Pod tym pojęciem rozumie się w słownictwie teologii liturgii⁴ oraz w literaturze popularnej⁵ pewne pozaliturgiczne czynności i modlitwy religijne, które nie mieszczą się w oficjalnych księgach liturgicznych, chociaż są sprawowane publicznie, jak na przykład nabożeństwo majowe, różańcowe czy drogi krzyżowej⁶.

W *Mediator Dei*⁷ spotykamy się z tymi dwoma pojęciami: *pobożności ludowej* i *nabożeństwami*, niekiedy używanymi synonimicznie⁸. Dzięki MD, zarówno *pobożność ludowa* jak i *pia exercitia*⁹ cieszą się dużą popularnością w dokumentach i litera-

---

¹ W studium niniejszym posłużono się encykliką *Mediator Dei* tłumaczoną z języka łacińskiego przez o. Jana Wierusza Kowalskiego OSB, a wydaną w Kielcach w 1948 roku. Promulgacja dokumentu nastąpiła dnia 20 XI 1947 roku.

² Por. Kongregacja ds. Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów, *Dyrektorium o pobożności ludowej i liturgii (Zasady i wskazania)*, Poznań 2003, nr 9 (odtąd skrót DPL i L).

³ DPLiL nr 70. *Nabożeństwa ludowe* swój rodowód wywodzą z ludu chrześcijańskiego, stąd są nazywane *nabożeństwami ludowymi*. Według J. A. Jungmanna, *Liturgiae und Pia exercitia*, „Liturgisches Jahrbuch” 9 (1959) s. 79-86, tego typu nabożeństwa stanowią w pewnym stopniu liturgię diecezjalną – *Bistumsliturgie*.

⁴ Zob. M. Kowalewski, *Mały słownik teologiczny*, Poznań 1960, s. 237.

⁵ Zob. *Encyklopedia Powszechna S. Orgelbranda*, Warszawa 1901, s. 386.

⁶ Do nazwy *nabożeństwa ludowe* zastosowano synonimiczne pojęcie *paraliturгии*. Posłużył się tym pojęciem po raz pierwszy niemiecki pedagog i teolog Josef Götter (1874-1935) z Monachium, według którego paraliturgia to nabożeństwa kościelne.

⁷ Odtąd skrót MD.

⁸ Również w niniejszym, studium pojęcia te są niekiedy używane zamiennie.

⁹ Pojęcia; *pia exercitia* i *paraliturgia* nie są pojęciami przeciwstawnymi, są zbliżone a nawet w pewnym sensie są synonimami. Do neologizmu *paraliturgia* można mieć zastrzeżenie, ponieważ formą słowną sugeruje anomalie zachodzącą pomiędzy nabożeństwami ludowymi a liturgią. Między innymi celem *Konstytucji o liturgii świętej* jest zniesienie paralelizmu tych dwóch rzeczywistości. Zob. J. Boguniowski, *Pia Exercitia*, w: *Euntes docete*, red. S. Kopererek i inni, Kraków 1993, s. 289.

turze liturgicznej¹⁰. Encyklika MD w trzynastu miejscach wspomina o pobożności ludowej¹¹. Rodzi się więc pytanie, na ile i w jakim stopniu problematyka *pobożności ludowej* zawarta jest w MD?. By udzielić odpowiedzi na powyższe pytanie, zagadnienie ujęto w dwie części, z której każda zawiera szczegółowe punkty. Te części to:

I. Harmonijna relacja między liturgią a pobożnością ludową

II. Pobożność „obiektywna” i „subiektywna”

I. Harmonijna relacja między liturgią a pobożnością ludową

Encyklika MD nie tylko zajmuje się liturgią, ale również nabożeństwami ludowymi¹². Również *Konstytucja o liturgii świętej* stwierdza: „uwzględniając okresy liturgiczne, nabożeństwa te należy tak uporządkować, aby zgadzały się z liturgią, z niej poniekąd wypływały i do niej wiernych prowadziły, ponieważ ona ze swej natury znacznie je przewyższa”¹³. MD ukazuje harmonijny stosunek pomiędzy liturgią a prywatnymi formami pobożności ludowej¹⁴. Encyklika dostrzegając również potrzebę właściwego porządku między świętą liturgią a różnymi formami pobożności ludowej, wylicza rodzaje nabożeństw.

1. Pochwała triduów, nowenn i nabożeństw miesięcznych

Pius XII w encyklice stwierdza: „nabożeństwa, które odprawia się według zwyczaju ku czci Bogarodzicy Dziewicy przez miesiąc maj, albo w czerwcu ku czci Najświętszego Serca Jezusowego, a dalej nowenny i tridua, Droga krzyżowa Jezusa Chrystusa, i tym podobne zasługują na uznanie”¹⁵.

2. Pobożność ludową przepełniać duchem liturgii

Z ducha encykliki wynika, że pobożności ludowej nie można reformować na sposób obrzędu, lecz przepełniać je duchem liturgii. Pius XII pisze: „Byłoby zatem rzeczą zgubną i zupełnie fałszywą, gdyby ktoś wszystkie te pobożne ćwiczenia usiłował zuchwale reformować i sprowadzić, do metod i form obrzędów wyłącznie liturgicznych. Jest jednak rzeczą nieodzowną, aby duch świętej liturgii i jej przepisy tak zba wiennie na te nabożeństwa wpływały, aby się w nie nic nie wkładało niestosownego [...] sprzeciwiającego się zdrowej pobożności”¹⁶.

---

¹⁰ W tej formie słownej nie zostało zastosowane w KL.

¹¹ J. Boguniowski, *Pia Exercitia* ..., s. 282.

¹² Polski termin *nabożeństwo* jest pojęciem wieloznacznym W katolickich encyklopediach (przedso borowych) oraz w potocznej mowie w zakres pojęcia *nabożeństwo* wchodzi cały kult Kościoła, czyli praktyki religijne ludu chrześcijańskiego, również sakramenty święte wraz z sakramentaliami włącznie. Zob. J. Boguniowski, *Pia Exercitia* ..., s. 282.

¹³ KL 13.

¹⁴ Por. R. Pierskała, *Pięćdziesiąta rocznica ogłoszenia Encykliki Piusa XII Mediator Dei*, „Liturgia Sacra” 3 (1997) nr 1, s. 82.

¹⁵ MD s. 96-97.

¹⁶ Tamże, s. 97.

3. Odnowa nabożeństw ludowych polegająca na wprowadzaniu elementów ewangelizacyjnych

Niewątpliwie należy dokonać korekty w tych nabożeństwach, ale nie w kierunku ich wyrugowania, ograniczenia¹⁷, ale pogłębienia o takie elementy liturgiczne jak: czytanie Pisma świętego, milczenie, rozważanie itp.¹⁸. *Dyrektorium o pobożności ludowej i liturgii* proponuje wprowadzenie do nabożeństw ludowych pewnych elementów ewangelizacyjnych¹⁹, tj. *inspiracji biblijnej* (czyli bezpośrednio lub pośrednio odniesienie do Pisma Świętego), *inspiracji liturgicznej* (czyli odwołanie się do ducha i atmosfery celebracji liturgicznych), *inspiracji ekumenicznej* (czyli wrażliwość na bogactwo innych tradycji chrześcijańskich) *inspiracji antropologicznej* (tj. nawiązanie do stosowania zrozumiałych symboli i form komunikacji wartości religijnych właściwych dla kultury i poszczególnych narodów)²⁰. Propozycja takiej odnowy świadczy o aktualności nabożeństw ludowych.

4. Aktualność i potrzeba kultywowania pobożności ludowej

Zauważa się, że nauczanie zawarte w MD odnośnie do *nabożeństw ludowych* nie tylko nie straciło na aktualności, ale jakby zostało na nowo podkreślone i docenione w nauczaniu Kościoła i papieży po Soborze Watykańskim II.

O aktualności rozważanego tematu, świadczy fakt, że jemu właśnie poświęca między innymi sporo miejsca Paweł VI w adhortacji apostolskiej *Marialis cultus*, Jan Paweł II w *Redemptoris Mater*, czy też Benedykt XVI w posynodalnej adhortacji apostolskiej *Sacramentum Caritatis*²¹. Na znaczenie nabożeństw zwracał też niejednokrotnie uwagę Jan Paweł II podczas swych apostolskich podróży. Oto jedna z Jego wypowiedzi: „Tak, pobożność ludowa jest prawdziwym skarbem Ludu Bożego. Jest nieustannym potwierdzeniem czynnej obecności Ducha Świętego w Kościele. Jest ona pobudzeniem w sercach wiary, nadziei i miłości, wyjątkowych cnót, które nadają wartość pobożności chrześcijańskiej. Ten sam Duch wzbudza wielorakie i zróżnicowane formy wyrazu orędzia chrześcijańskiego zgodnie z kulturą i własnymi zwyczajami każdego miejsca i w każdym czasie. Tym samym zwyczaje religijne przekazywane z pokolenia na pokolenie są prawdziwymi lekcjami życia chrześcijańskiego”²².

W tym kontekście wydaje się, iż wezwanie MD i ostatnich papieży o kultywowaniu nabożeństw ludowych nie jest sprzeczne z liturgią (por. KL 13) i, że „życie du-

¹⁷ Czy to było zamiarem reformy liturgicznej, aby, jak to się stało na Zachodzie, te nabożeństwa zostały prawie wyeliminowane z programu duszpasterskiego?. Na przykład, nabożeństwa do Serca Jezusowego, nabożeństwa majowe, różańcowe zostały w większości kościołów zaniechane. Czy nie w tym należy też szukać przyczyn osłabienia chrześcijańskiej wiary i pobożności?. Zob. S. Koperek, *Aktualne problemy encykliki Mediator Dei*, w: *Liturgia Domus Carissima*, red. A. Durak, Warszawa 1998, s. 370-371.

¹⁸ DPLiL nr 12.

¹⁹ Nauczanie Kościoła z całą mocą podkreśla, że trzeba *ewangelizować* tę pobożność i wprowadzać ją w ściślejszy kontakt z Ewangelią.

²⁰ DPLiL nr 12.

²¹ Benedykt XVI, Posynodalna adhortacja apostolska. *Sacramentum Caritatis*, Kraków 2007, s. 86-87, 128.

²² Przemówienie wygłoszone w Lasarena w dniu 5 IV 1987 roku.

chowe nie ogranicza się do udziału w samej tylko liturgii²³, ale jak mówi Pius XII dotyczy też tzw. pobożności *obiektywnej* i *subiektywnej*²⁴.

II. Pobożność obiektywna i subiektywna

1. Pobożność obiektywna i subiektywna nie są sprzeczne

Pius XII wspomina w encyklice o nowych poglądach i mniemaniach na temat chrześcijańskiej pobożności, które uwydatniając tajemnicę Ciała Mistycznego, a także skuteczność Mszy świętej i innych sakramentów, podkreślają tzw. *pobożność obiektywną*, z pominięciem lub pomniejszeniem *pobożności subiektywnej*²⁵.

2. Pobożność subiektywna jest konieczną, aby sakramenty i Ofiara Ołtarza były w pełni skuteczne

W celebracjach liturgicznych trwa dzieło Odkupienia, Chrystus we Mszy świętej i w sakramentach działa dla zbawienia ludzi. Skuteczność tego działania jest *obiektywna*, ze strony ludzi i niezależna od ich woli. Niemniej jednak działanie to nie jest automatyczne, lecz domaga się świadomego, osobistego wysiłku współpracy z łaską czyli potrzebna jest pobożność *subiektywna*²⁶. Pius XII powołuje się w tym miejscu na wezwanie z 1 Kor 11,28: „Niech... człowiek baczy na siebie samego, spożywając ten chleb i pijąc z tego kielicha”²⁷.

3. Ćwiczenia duchowe warunkują dobre uczestnictwo w sakramentach

Pius XII akcentuje potrzebę ćwiczeń duchowych, które zwłaszcza w Okresie Wielkiego Postu, mają się przyczyniać do wewnętrznego oczyszczenia wiernych. Stwierdza, że winna być odrzucona taka pobożność, która zaniedbuje Ofiarę Mszy świętej i sakramenty. Pobożne ćwiczenia oparte na pokucie i bojaźni Bożej, pozwalają opanować nałogi i uchronić się od pokus. Zaslugują one na pochwałę i są niezbędne dla prawidłowego rozwoju życia wewnętrznego.²⁸ Winna je inspirować prawdziwa pobożność – *devotio*, określana przez świętego Tomasza jako główny akt cnoty religijności, który wprowadza właściwy ład między ludźmi i zwraca ich skutecznie ku Bogu, dzięki czemu dobrowolnie i z całego serca poświęcają się wszystkiemu, co dotyczy kultu Bożego²⁹. Osobista pobożność jest więc aktem współpracy człowieka z Bogiem, wynikającej z troski o to, aby nie przyjmować *na próżno łaski Bożej* – w myśl upomnienia świętego Pawła z 2 Kor 6,1³⁰.

---

²³ KL 12.

²⁴ Zob. MD s. 40-43.

²⁵ Por. S. Czerwik, *Medytacja na encyklikę Mediator Dei w 50 lat po jej ogłoszeniu*, w: *Liturgia Domus Carissima...*, s. 333.

²⁶ Por. tamże.

²⁷ Zob. MD s. 41.

²⁸ Por. tamże.

²⁹ Por. Święty Tomasz, *Summa theologica* II- II-ae, qu. 82, art. 1.

³⁰ S. Czerwik, *Medytacja na encyklikę Mediator Dei w 50 lat po jej ogłoszeniu...*, s. 333.

4. Ćwiczenia duchowe uświęcają człowieka i uwielbiają Boga

Pius XII zaleca ćwiczenia duchowe, które winny sprzyjać owocnemu uczestnictwu w liturgii oraz chronić od niebezpieczeństwa, „by modlitwy liturgiczne nie spadły do poziomu czczych obrzędów”³¹. Do ćwiczeń tych należą: rozmyślanie, rachunek sumienia, rekolekcje itp³². Owocem tych ćwiczeń winien być kult Boga oraz umiłowanie liturgii, zwłaszcza sakramentów oraz nacechowany należyty szacunkiem stosunek do *rzeczy świętych*³³. Nauka encykliki o relacji między liturgią i czynnościami pozaliturgicznymi zostanie ujęta w podobnym duchu i sprecyzowana w KL 11-13³⁴.

5. Kościół zaleca adorację eucharystyczną i śpiew ludowy

W MD Pius XII pisze: „Nie zaniedbujcie adoracji Najświętszego Sakramentu i pobożnych odwiedzin tabernakulum eucharystycznego”³⁵. Jakby echo tej wypowiedzi, a zarazem jej potwierdzenie znajdujemy w wypowiedzi Benedykta XVI. Są to słowa: „poza zaproszeniem poszczególnych wiernych, by osobiście znajdowali czas na przebywanie przed Sakramentem Ołtarza [...] moim obowiązkiem jest zachęcenie parafii i różnych grup kościelnych, by praktykowały wspólnotową adorację [...]. Mam na myśli na przykład: procesje eucharystyczne, a nade wszystko tradycyjną procesję w uroczystość Bożego Ciała, pobożną praktykę nabożeństwa czterdziestogodzinnego, kongresy eucharystyczne lokalne, narodowe i międzynarodowe oraz inne analogiczne inicjatywy. Takie formy pobożności dostosowane odpowiednio do współczesności i do różnych okoliczności, zasługują na kultywowanie dzisiaj”³⁶. Dlatego gorąco są popierane wszelkie eucharystyczne nabożeństwa ludowe, ponieważ ich źródłem jest sama Ofiara eucharystyczna³⁷.

Także śpiew spełnia ważną rolę w pobożności ludowej³⁸, stąd wątek ten znalazł swoje potwierdzenie w MD. Czytamy w dokumencie: „wzywamy was Czcigodni Bracia, aby staraniem waszym popierano ludowy śpiew religijny i by przy zachowaniu należytej godności, pilnie go wykonywano, gdyż łatwo roznieca i zapala wiarę i pobożność rzesz chrześcijańskich”³⁹.

³¹ MD s. 94.

³² Por. MD s. 93-94.

³³ Por. MD s. 96.

³⁴ Zob. KL 11. Dla osiągnięcia tej pełnej skuteczności wierni mają przystępować do liturgii z należytych usposobieniem duszy, myśli swoje uzgodnić ze słowami i tak współpracować z łaską niebieską, aby nie otrzymywali jej na darmo. Dlatego duszpasterze powinni czuwać, aby czynności liturgiczne odprawiano nie tylko ważnie i godziwie, lecz także aby wierni uczestniczyli w nich świadomie, czynnie i owocnie. Także zob. KL 12. Lecz życie duchowe nie ogranicza się do udziału w samej tylko liturgii. Chrześcijanin bowiem, choć powołany jest do modlitwy wspólnej, powinien mimo to wejść także do swego mieszkania i w ukryciu modlić się do Ojca, a nawet jak uczy Apostoła, powinien modlić się nieustannie. Ten sam Apostoła poucza nas, że mamy zawsze nosić na ciele swoim umartwienie Jezusowe, aby i życie Jezusowe przejawiało się w naszym ciele śmiertelnym. Dlatego w ofierze Mszy świętej błagamy Pana, aby „przyjawszy duchową ofiarę, nas samych uczynił wiecznym darem” dla siebie.

³⁵ MD s. 94-95.

³⁶ Por. *Relatio post disceptationem*, 11: „L'Osservatore Romano”, 14 października 2005, s. 5.

³⁷ S. Rituum Congregatio et Consilium ad exsequendam Constitutionem de sacra Liturgia, *Eucharisticum mysterium*, AAS 59 (1967), s. 569, nr 58.

³⁸ Por. DPLiL nr 17.

³⁹ MD s. 100.

Również KL 118 domaga się, aby troskliwie pielęgnować religijny śpiew ludowy. Sam zaś śpiew występujący w nabożeństwach ludowych jest godny poparcia, gdyż ma on wpływ na duchowość człowieka. Dokonuje się to przez śpiew psalmów i ludowych pieśni religijnych. Właśnie w nabożeństwach ludowych winno się wykorzystać śpiew ludowy, który trudno stosować do liturgii⁴⁰.

Zakończenie

1. Encyklika MD ukazuje harmonię między liturgią a pobożnością ludową. Nie ma zatem sprzeczności między nabożeństwami ludowymi a liturgią. „Liturgia przewyższa godnością modlitwy prywatne. Ta wyższość nie oznacza bynajmniej, by publiczna i prywatna służba miały się ze sobą nie zgadzać. Obydwe ożywia jeden i ten sam duch, obydwie się zlewają i dopełniają [...]”⁴¹. Obrazowo mówiąc, w kulcie, w pobożności Kościoła nie ma dwóch rzek płynących obok siebie, lecz jest jedna rzeka (liturgia) z dopływami różnych rzeczek (nabożeństw ludowych)⁴².

2. Zgodność pobożności ludowej z liturgią polega przede wszystkim na depozycie wiary, tak żeby również do *pia exercitia* można było zastosować adagium: *legem credendi statuat lex supplicandi*. Ten wątek jest widoczny w MD.

3. Mówiąc o harmonijnej relacji między liturgią a pobożnością ludową, należy zauważyć w encyklice hierarchię teologiczną na przykład, widać to między innymi w oddawaniu czci: Trójcy Świętej, następnie poszczególnym osobom Boskim, Maryi i świętym.

4. Ta zgodność jest dostrzegana w zachowaniu rytmu i treści roku liturgicznego (por. KL 13,3). Innymi słowy, podobnie jak rok liturgiczny przypomina uroczystości, święta, i wspomnienia poprzez tematy powtarzającego się cyklu, tak samo powinny być zorganizowane *nabożeństwa ludowe*⁴³.

5. W relacji liturgii do pobożności ludowej zasadą podstawową jest prymat liturgii nad nabożeństwami (KL 13). Zarówno liturgię, jak pobożność ludową winna cechować świadomość, że są one formami realizacji kapłaństwa wiernych⁴⁴.

6. Wyższość liturgii nad pobożnością ludową uwidacznia się w tym, że celebracje liturgiczne, głównie sakramentów, są konieczne, aby żyć Chrystusem, podczas gdy różne formy pobożności ludowej są tylko fakultatywne⁴⁵.

7. Zachowując fundamentalny prymat liturgii można twierdzić, że i ona potrzebuje nabożeństw ludowych, gdyż stanowią one dla niej dodatkową szansę. Zatem te formy kultyczne mają prawo do samoistnego funkcjonowania⁴⁶.

---

⁴⁰ Zob. SRC – Consilium. *Calendarium Romanum ex decreto Sacrosancti Oecumenici Concilii Vaticani II instauratum*, Vaticanis 1969, s.11.

⁴¹ MD s. 45.

⁴² J. Boguniowski, *Pia Exercitia*..., s. 290.

⁴³ Tamże.

⁴⁴ Por. J. Kopeć, *Liturgia i pobożność w świetle historii*, w: *Liturgia i pobożność ludowa*, red. W. Nowak, Olsztyn 2003, s. 37.

⁴⁵ Tamże.

⁴⁶ Por. S. Stefański, *Liturgia źródłem duchowości chrześcijanina*, w: *Liturgia w odnowie*, red. Tenże,

8. Pobożność ludowa – *subiektywna* jest konieczna do tego aby, udział w Ofierze Eucharystycznej i sakramentach był w pełni skuteczny i owocny.

9. Niezbędne dla liturgii są ćwiczenia duchowe⁴⁷, które winny być ukierunkowane ku własnemu uświęceniu i adoracji Boga. Są one bardzo użyteczne, a nawet niezbędne dla zaszczerpienia w duszach szczerzej pobożności i dla takiego utwierdzenia ich w świętych obyczajach, iżby z liturgii wynosili obfitsze korzyści. Znaczącą rolę dla autentycznej liturgii mają: adoracja eucharystyczna i śpiew ludowy.

10. Trzeba ułatwiać, aby człowiek wierzący modlił się własną kulturą, własną historią, zawartą w nabożeństwach ludowych.

11. Należy promować wspólnotowy i zobowiązujący moment nabożeństw ludowych. Bowiem Kościół urzeczywistnia się nie tylko poprzez liturgię, ale również przez *diakonię*, nie przez kult wyłącznie ale przez służbę i miłość⁴⁸. A wówczas zgodnie z sugestią Pawła VI „(...) tak ukierunkowana pobożność ludowa może stać się dla wierzących prawdziwym spotkaniem z Bogiem”⁴⁹.

Gniezno 2000, s. 305.

⁴⁷ Powołując się na postanowienia Kodeksu Prawa Kanonicznego, Pius XII podkreśla szczególne znaczenie takich praktyk, jak medytacja, rachunek sumienia oraz inne ćwiczenia duchowne, w życiu kapłanów i osób zakonnych. Por. KPK (z r. 1917): kanony 125, 126, 565, 571, 595, 1367.

⁴⁸ Por. S. Stefański, *Miejsce i rola pia exercitia w służbie Bożej*, w: *Liturgia w odnowie*, red. Tenże, Gniezno 2000, s. 390.

⁴⁹ Paweł VI, Adhortacja apostolska, *Evangelii nuntiandi* (8.12. 1975), AAS 66:1976, s. 38.